

Željko Klaić
Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«
Frankopanska 26, HR-10000 Zagreb

JEDNOZNAČNOST I VIŠEZNAČNOST U OSMOJEZIČNOM ENCIKLOPEDIJSKOM RJEČNIKU

U dvojezičnim rječnicima osim istovrednica daju se i prijevodi leksičkih jedinica polazišnog jezika, a ponekad i definicije. U članku se pokazuje praksa *Osmojezičnog enciklopedijskog rječnika*.

U smislu u kojem označuje leksikografsko djelo, rječnik je popis riječi s objašnjenjima njihova značenja ili s prijevodima tih značenja na strani jezik. Ta jednostavna, nimalo sporna i svima jasna definicija počiva međutim na dva teoretski ne sasvim čvrsta uporišta. Jedno je sâm pojam riječi, a drugo sâm pojam značenja.

Poteškoće na koje lingvistička teorija nailazi nastojeći egzaktno odrediti što je riječ¹ ovdje nas neće zanimati. Jedino recimo da je jedan od najopipljivijih dokaza visokoga stupnja formalno-značenjske autonomnosti riječi kao takve upravo mogućnost da bude svrstana u rječnik kao samostalna jedinica izdvojena iz kontekstualnih kontinuuma u kojima se u jezičnoj praksi nužno ulančava i nerijetko stapa s drugima.

No moramo podsjetiti na dvije temeljne činjenice u vezi sa značenjem. Prva je ta da taj pojam još uvijek obuhvaća širok raspon između aristotelovskoga nazora prema kojemu je značenje »stvar«² na koju se riječ odnosi i postavke prema kojoj je značenje proces uspostave odnosâ između »imena, smisla i stvari«³. Toj neodređenosti dodatno pridonose pojmovi kakvi su *sadržaj*, *smisao*, pa i *akcepcija*, koji su pak i sami jednako nepostojani i rastežljivi kao i pojam značenje.

Druga je prijemor između »semantičkih skeptika«⁴, koji niječu postojanje

¹ Usp. Rossetti 1947, Reichling 1935.

² Usp. Baylon–Fabre 1978:67.

³ Znameniti Ogden–Richardsov »temeljni trokut«, Ogden–Richards 1936:11.

⁴ Baylon–Fabre 1978:17.

značenja riječi neovisno o komunikacijskoj situaciji i o reakciji sugovornika, te onih drugih, koji značenje, sadržaj, smisao, već kako mu drago, nastoje raščlaniti i opisati polazeći od postavke da pojedina riječ ipak posjeduje samostalan, u određenom povijesnom trenutku i u određenom jezičnom registru ustaljen i u dobroj mjeri omeđen semantizam. Leksikografi se već po definiciji ubrajaju među te potonje.

To se ogleda već i u gramatičkim odrednicama kojima redovito popraćuju svaku natuknicu da bi joj odredili kategoriju i sintaktičku funkciju.⁵ Time barem donekle razgraničuju bloomfieldovsku beskonačnost situacija u kojima se dotična riječ može pojaviti, sužujući joj teoretski bezbroj mogućih semantičkih interpretacija.

Drugi je postupak sa sličnom svrhom nastojanje da se semantička polja onih riječi koje po iskustvenom sudu ne spadaju u opći leksik omeđe stručno-uporabnim i stilističkim odrednicama kakve su *bot*, *kem*, *pol*, odnosno *arh*, *fam*, *pej* itd.

Na istom se tragu u rječnički članak vrlo često unose *ad hoc* stvoreni primjeri, ponekad i navodi iz stvarnih tekstova. Svrha im u pravilu nije tek puka ilustracija uporabe, nego dodatno skućivanje komunikacijskih i kontekstnih situacija u kojima se dotična riječ ponajčešće pojavljuje i koje joj tako skućene još potpunije preciziraju značenje, vrlo često pritom isključujući dio semantičkih sastavnica same definicije i zadržavajući tek one relevantne.

Tako, da uzmemo samo jedan primjer, u *Rječniku hrvatskoga jezika* ur. J. Šonje riječ *optjecaj* definira se kao »kretanje, kruženje, kolanje«, što bi bilo prilično difuzno kada ne bi slijedili primjeri »~ *novca*, *biti u ~ju*«. Istu pak tu riječ *Rječnik hrvatskoga jezika* Vladimira Anića opisuje ovako: »kretanje, kruženje među ljudima, prelaženje iz ruke u ruku (o novcu), od usta do usta (o kakvoj priči, novosti itd.); kolanje«. Objasnjenjima »(o novcu)«, »(o kakvoj priči, novosti itd.)« namijenjena je ista restriktivna uloga kakvu u prvom slučaju imaju primjeri.

Naravno, sve to ide uz ono što je sastavljačima jednojezičnih rječnika prvenstvena zadaća, a to je leksikografski opis značenja. A taj se svodi na dva temeljna postupka. Jedan je unutarjezične naravi i sastoji se od većega ili manjega sinonimskog niza, kakav je u našem prvom primjeru »kretanje, kruženje, kolanje«. Drugi je, ne lingvistička raščlamba semičkog sadržaja riječi i njezinih semiotskih funkcija, nego pozitivistički opis elemenata izvanjezične stvarnosti na koje njezin sadržaj upućuje, kako je to u slučaju gotovo narativnoga Anićeva tumačenja. Leksikografske su definicije vrlo često zapravo mješavina tih dvaju postupaka.

Na tim se načelima više ili manje dosljedno temelje i dvojezični i višejezični rječnici. I u njima se u pravilu natuknice raznovrsnim odrednicama smještaju

⁵ Osim ponekad u stručnim rječnicima.

u gramatičke kategorije, a po potrebi i u stručno-uporabna područja ili u stilske registre. I u njima, pogotovo u većima, nalazimo primjere koji natuknice dodatno preciziraju ne samo u pogledu samoga značenja, nego i na sintaktičkom, sintagmatskom i kolokacijskom planu.

Jedina, ali bitna razlika prema jednojezičnim rječnicima leži u tome što mjesto definicija zauzimaju strane istovrednice odnosno, pučki rečeno, prijevodi leksičkih jedinica polazišnog jezika. Osim u iznimnim slučajevima kada je nemoguće naći makar i približnu stranu istovrednicu, pa se leksikograf mora uteći opisnom prijevodu. Kao što to, na primjer, čini Bujas kod riječi *duveč*: »meat and vegetable stew (with rice), sauted rice with meat and vegetable«.

Ponekad se i dvojezični rječnici služe elementima definicija kakve su uobičajene u jednojezičnim rječnicima, i to u pravilu kod raščlambe višeznačnica na zasebna značenja. Tako se čini, na primjer, u rječniku Dayre–Deanović–Maixnera u članku *jabuka*: »*bot* (stablo) *pommier m*; (plod) *pomme f*; ~ *na štapu pomme*«. Slično je i u Hurmovu rječniku: »(*plod*) *Apfel m...*; (*stablo*) *Apfelbaum m*;... *j. na sedlu Sattelknopf m*«.

Sve je to tako i u *Osmojezičnom enciklopedijskom rječniku* Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža. No u njemu je već i znatan broj uvjetno rečeno jednoznačnih riječi semantički preciziran sažetim definicijama sinonimskoga ili opisnog tipa. Tako, na primjer, uz natuknicu *kosovac*, koja je određena kao imenica muškog roda iz područja botanike, nalazimo prije prijevoda na strane jezike istoznačnice »(zvjezdan, gorčik)«, a uz natuknicu *mećava* kratak opis »(snježna oluja)«. Jednoznačne se pak izvedenice u njemu formalno-semantički upućuju na osnovne oblike, što je sasvim originalno rješenje. Tako se, na primjer, značenje pridjeva *hrpteni* ne definira ni na jedan od navedenih načina, nego se određuje kao *adj* i znakom izvođenja < dovodi u vezu s natuknicom *hrbat* {1}, dok se *komadićak* određuje kao *dem* i znakom izvođenja dovodi u vezu s natuknicom *komadić*, kao što se *ispijanje* određuje kao *n sv* i takvim znakom povezuje s glagolom *ispijati*.

Ti se postupci u tom rječniku vrlo sustavno provode u pogledu višeznačnica. Izuzetak čine rijetki slučajevi pri kojima se poneko od nekoliko značenja pojedine natuknice ne precizira definicijom nego tek stručno-uporabnom ili stilističkom odrednicom. Kao što je slučaj, da uzmemo tek dva primjera, s riječima *granulacija* i *gorčina*. Prva je obrađena na ovaj način: »*granulacija ... 1 teh 2 med 3 astr*«, a druga: »*gorčina ... 1* (gorkost, grkost, grkoća) *2 fig*: ~ *života*«.

Koliko se pozornosti poklanja raščlambi višeznačnica najbolje može pokazati usporedba s drugim našim dvojezičnim rječnicima. Evo dva-tri primjera:

Pridjev *mačji* ne račlanjuju kao višeznačnicu ni Dayre–Deanović–Maixner ni Hurm. Prevode ga kao »*de chat, félin*«, odnosno »*Katzen*«. Bujas ga raščlanjuje, ali ne na razini hrvatskoga, nego implicitno u nizu prijevodnih istovrednica: »*of a cat, cat's, catlike, feline*«. U *Osmojezičnom enciklopedijskom rječniku* nalazimo međutim ovo: »*mačji adj* <mačak[čka] *1* (koji pripada mački):

~je šapice 2 (koji je kao u mačke): ~ skok 3 (koji je za mačke) ~ja hrana...«. Da svako od tih značenja može zahtijevati posebnu istovrednicu, najbolje se vidi po onomu što stoji u latinskom prijevodu, gdje je prvo značenje prevedeno kao »felinus, felineus«, drugo kao »feli similis«, a treće kao »ad feles«.

Uzmimo za kraj još jedan, daleko opsežniji i zato ilustrativniji primjer. Za prosječnoga Hrvata riječ *noga* u anatomsom smislu označuje cjelinu donjeg ekstremiteta od prepona do nožnoga palca, cjelinu koju govornici mnogih drugih jezika jednostavno ne mogu izraziti, nego je nužno razdvajaju, barem kada se o čovjekovoj anatomiji radi, na dio iznad gležnja i na dio ispod gležnja. Dok taj slučaj Dayre–Deanović–Maixner rješavaju ovako: »(stopalo) pied...; (cio ud) jambe...«, Hurm pak: »Bein...; (stopalo) Fuß«, a Bujas: »(cijela) leg; (stopalo) foot«, u Osmojezičnom enciklopedijskom rječniku stoji ovako: »1 (donji ekstremitet u čovjeka.) ... 3 (stopalo u čovjeka)«. U njemu se uz to nužno vodi računa i o tomu da u nekima od stranih jezika koje obuhvaća postoji i poseban termin za nogu u životinja. Zato tamo gdje rječnici koje smo ovdje nasumce uzeli u usporedbene svrhe ili nemaju u tom pogledu ništa, ili pak, kao Dayre–Deanović–Maixner, dodaju: »(u nekih životinja) patte...«, *Osmojezični enciklopedijski rječnik* uvodi zasebno značenje »(životinjski ekstremitet koji služi za hodanje)«. U prijevodima se onda u opreci prema ljudskoj nozi pojavljuju ruska *lana, ланка*, francuska *patte*, talijanska *zampa*, španjolska *pata* i latinska *ungula*.

Tamo gdje na, da tako kažemo, tehničko značenje riječi *noga* od triju spominjanih rječnika jedino upućuje Bujas navodeći »(stola, klavira)«, *Osmojezični enciklopedijski rječnik* ima posebno značenje s definicijom »(uporanj na kojemu stoji kakav predmet)«. Uz to su posebno obrađena i značenja koja ta riječ ima na frazeološkom planu. Tako nalazimo »(materijalni oslonac, temelj, samostalnost)« ilustriran, između ostalih, primjerom *postaviti djecu na ~ge*, pa zatim »(stajanje ili kretanje za razliku od sjedenja ili ležanja)« s primjerima tipa »*popiti što s ~gu*, *biti cijeli dan na ~ma*«. Tu su onda značenja »(ustajanje ili bdjenje, uzbuna, mobilizacija)«, s primjerima kakvi su »*na ~ma sam od rane zore*, *dignuti narod na ~ge*«, pa »(odnosi, stanje, razina, položaj)« s primjerima poput »*biti na ravnoj (jednakoj) nozi s kim*, *živjeti na visokoj (velikoj) nozi*«, te »(otпуст, otkaz)« s primjerima »*dobiti ~gu u poduzeću*, *dati ~gu* itd.

Takav analitičan semantički pristup ovoga rječnika ne samo višeznačnica, nego i pretežitom dijelu jednoznačnica, uvjetovan je prvenstveno činjenicom što uz polazišni hrvatski leksik obuhvaća čak sedam različitih ciljnih leksika. A to znači da nužno vodi računa o tomu da se s pomoću svakoga od njih znatan dio načelno zajedničkoga semantičkog univerzuma ne samo izražava, nego i pojmovno raščlanjuje na drugačiji, ponekad i međusobno sasvim nepodudaran način.

Napokon, semantička raščlamba hrvatskih riječi sa svrhom da im značenje ili razna značenja budu precizno prevedena na tolike strane jezike zapravo je

na neki način primjena lingvističke kontrastivne metode na leksikografiju. Tom metodom, dakle usporedbom ne samo sličnosti, nego prvenstveno međusobnih različitosti, mnoge se pojave u svakomu od supostavljenih jezika daju uočiti, razlučiti i objasniti na potpuniji način nego kada se pojedini jezik promatra sam za sebe ili isključivo sa stajališta jednojezičnoga govornika, pa i takvoga stručnjaka.

Zbog toga Osmojezični enciklopedijski rječnik u sebi krije i svojevrsan rječnik hrvatskoga jezika, u kojemu podrobnost semantičke analize riječi koje su predmetom obradbe u njemu nerijetko daleko nadilazi ono što pružaju jednojezični rječnici hrvatskoga jezika. Kada smo već rekli riječ *obradba*, neka nam na kraju baš ona posluži za ilustraciju upravo rečenoga.

Šonje je s njom u vezi veoma sažet: »radni proces kojim se što obrađuje: ~ zemlje, ~ drova, ~ podataka, ~ riječi«. Anić je razmjerno dosta opširniji: »1. a. proces rada kojim se što obrađuje, obrađivanje (npr. zemlje) b. davanje oblika, usavršavanje, oblikovanje (pjesme, rukopisa, proizvoda, materijala za izradivanje čega itd.) 2. učinak obrade, istraživanje, pripremanje [~ tržišta]« Δ automatska ~ podataka; elektronska ~ podataka«. U *Osmojezičnom enciklopedijskom rječniku* obrađena je međutim ovako: »ZN1 agr (ukupnost poljodjelskih radova na čemu) PR1 ~ zemlje PR2 baviti se ~om svoga vinograda ZN2 teh/tehn (oblikovanje ili preradba) PR1 ~ kamena PR2 ~ tokarenjem PR3 ~ nitratnom kiselinom ZN3 med (osnovni postupci radi saniranja) PR1 ~ posjekotine PR2 ~ hitnih slučajeva ZN4 ped (izlaganje, tumačenje, proradba) PR1 ~ novoga gradiva ZN5 ekon (istraživanje i raščlamba stanja i mogućnosti) PR1 ~ tržišta ZN6 stat/inf (sređivanje, razvrstavanje) PR1 ~ glasačkih listića PR2 ~ podataka PR3 ~ nabavljenih knjiga ZN7 (razvijanje, razradba) PR1 ~ zadane teme ZN8 (preradba, preinadžba, prilagodba) PR1 radijska ~ kazališnoga komada PR2 ~ strane televizijske emisije ZN9 (policijsko prikupljanje podataka, obavijesti, dokaza) PR1 kriminalistička ~ ubojstva«.

Suvišno je precizirati da u prijevodima na ciljne jezike svako od ovih devet značenja povlači za sobom međusobno različite strane istovrednice ili sinonimske skupine istovrednica. Iz čega očigledno proizlazi da je hrvatska *obradba* vrlo višeznačna riječ i da pokriva različite realitete, što je mnogo manje uočljivo u navedenim rječnicima hrvatskoga jezika, a dolazi do punog izražaja upravo u Osmojezičnom enciklopedijskom rječniku, i to, naravno, ne samo u tom primjeru, nego u pravilu.

Literatura

- Anić, Vladimir. 1998. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Treće, prošireno izdanje. Zagreb : Novi Liber.
- Baylon, Ch. P. Fabre. 1978. *La sémantique*. Paris.
- Bujas, Željko. 1999. *Veliki hrvatsko-engleski rječnik*. Zagreb.
- Dayre, J., M. Deanović, R. Maixner. 1996. *Hrvatsko-francuski rječnik*. Pretisak. Zagreb.

- Hurm, A. 1958. *Hrvatskosrpsko-njemački rječnik*. Zagreb.
- Ogden, C.K., I.A. Richards. 1936. *The Meaning of Meaning*. 4th edition. London.
- Rossetti, A. 1947. *Le Mot, Esquisse d'une théorie générale*. 2e edition. Copenhague, Bucarest.
- Reichling, A. 1935. *Het Woord*. Utrecht.
- Šonje, Jure (ur.) *Rječnik hrvatskoga jezika*. Glavni urednik Jure Šonje. Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga.

Monosemy and polysemy in the Encyclopaedic Dictionary in Eight Languages

Summary

Bilingual dictionaries usually give translations of lexical items of the source language, sometimes including definitions in addition to their equivalents in the target language. The article discusses the methods used in the Encyclopaedic Dictionary in Eight Languages.

Ključne riječi: monosemija, polisemija, višejezični rječnici
Key words: monosemy, polysemy, multilingual dictionaries